

Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946)

Y. Doğan Çetinkaya, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

ORCID: 0000-0002-1914-0092

E-Posta: yudoce@istanbul.edu.tr

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemine ilişkin literatürde, 1920'lerin liberal, 1930'ların ise devletçi bir ekonomik politika izlediği iddia edilir. Bu dönemde siyasal rejimin yönetici ve aydınlarının kendi arasında rejimin niteliği ve ne olması gerektiği üzerine bir tartışma yürüttüğü de çokça vurgulanır. Siyasal rejim içi, rejim tartışmalarının gerek o dönem yaşayanların aktarımlarında gerekse de o döneme ilişkin literatürde önemli bir yeri vardır. Bu tartışmaların önemli başlıklarından bir tanesi "liberalizm-devletçilik" tartışması olarak çerçevelendirilir. 1920'lerde liberal, 1930'larda ise devletçi politikaların egemen olduğu iddiasının edilirken dönemin siyasal seçkinleri ve aydınları arasında da böyle bir tartışmanın mevcut olduğu vurgulanır. Bu makale *Mülkiye* dergisinin rejim özel sayısına siyasal seçkinlerin "rejim içi tartışmalarına" odaklanarak bir katkı yapacaktır. Türkiye'de gerçekten böyle iki farklı dönem olup olmadığı tartışmasına girmeyecektir. Bu nedenle asıl olarak dönemin yazarlarının, kurumlarının, yöneticilerinin ve siyasal elitinin söylemlerini ve pozisyonlarını bir kaynak olarak kullanacaktır. Makalenin temel savı ilk olarak rejim içi tartışmalarda devletçiler ve liberaller olarak iki farklı siyasal ve/ya ekonomik rejimi savunan grup olmadığı, ikinci olarak da 1920'ler ile 1930'lar arasında bu tartışmalar temelinde de bir farkın değil devamlılığın olduğudur. Liberal ya da devletçi olarak tespit edilebilecek özelliklerin iki dönemin hâkim söyleminde de rejim içinde rekabet eden farklı grupların temsilcilerinin sözlerinde de mevcut olduğunu gösterecektir. Bunu gösterirken dönemin temel özelliklerine dair yapılacak tespitler sadece tartışmanın bağlamına işaret etmek için yapılacaktır. Bunların temellendirilmesi ve gerçekliğine dair tartışması bu kısa yazının sınırlarını aşar. Siyasal seçkinlerin rejim içi tartışmaları üç farklı bağlamda inceliyor. Bunlardan birincisi 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi. İkincisi 1920'lerin ortasında kurumsallaşmaya başlayıp 1930'larda yaygınlaşan Milli Tasarruf Hareketi. Sonuncusu da 1932'de Mustafa Şeref Bey yerine Celal Bayar'ın İktisat Vekili yapıldığı kriz. İlki literatürde 1920'lerin liberalizminin fikri başlangıç noktası olarak kabul edilen örnek olay olarak yaygınlıkla kullanıldığı için tercih edildi. İkinci alt başlıkta ele alınan tasarruf ve yerli malı hareketleri, 1920'lerin ortasında gelişmeye başlamış ve 1929 Buhranı sonrası 1930'larda sistematik bir hal almıştır. 1929 İktisadi Buhranı, dünyada liberal politikaların prestij kaybetmesine neden olmuş ve devletin ekonomide daha aktif bir rol üstlenmesini tetiklemiştir. Ancak

bu dönüşüm, liberal söylemden tamamen kopulduğu anlamına da gelmemiştir. 1932’de İktisat Vekilliği’ne Celal Bey’in atanması, liberal-serbest piyasa yanlısı olarak görülen bir figürün devletçi politikaların devam ettiği dönemde etkili olması açısından dikkat çekicidir. Sonuç olarak, Türkiye’nin erken Cumhuriyet döneminde liberalizm ve devletçilik arasında keskin bir ayrım yerine, bu iki anlayışın iç içe geçtiği görülmektedir. Bu nedenle, rejim içi tartışmaların, farklı rejim arayışlarından ziyade, aynı sistem içindeki fikir ve politika ayrılıkları olarak değerlendirilmesi daha isabetlidir.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Devletçilik, Kadrocular, İş Bankası Çevresi, Erken Cumhuriyet.

Beyond Liberalism and Statism Debate in the Construction of Republic and Intra-Regime Debates

Abstract

The literature on the Early Republican Period of Turkey often asserts that the 1920’s were characterized by liberal economic policies, while the 1930s were dominated by statism. It is also frequently emphasized that within the ruling elites and intellectuals of the political regime, there was an ongoing debate regarding the nature and direction of the regime. These intra-regime discussions occupy a significant place both in the accounts of those who lived through the period and in the literature concerning that era. One of the central themes of these debates is framed as the “liberalism-statism” discussion. This article contributes to the special issue of *Mülkiye* on the political regime by focusing on the intra-regime discussions of political elites. However, it does not engage in the debate on whether these two distinct periods actually existed in Turkey. Instead, it primarily utilizes the discourse of contemporary authors, institutions, administrators, and political elites as its sources. The main argument of this article is that there were no two distinct groups advocating for different political and/or economic regimes, namely statist and liberals, within these intra-regime discussions. Moreover, it argues that rather than a sharp distinction between the 1920s and 1930s, there was a continuity in these debates. The article examines the intra-regime debates on liberalism and statism among political elites in three different contexts. The first is the Economic Congress of Turkey held in 1923, which is widely regarded in the literature as the starting point of 1920’s liberalism. Secondly, it focuses on the national savings and domestic goods movement, which began institutionalizing in the mid-1920’s and became more systematic in the 1930s following the Great Depression. The third case concerns the political crisis of 1932, in which Celal Bayar replaced Mustafa Şeref Bey as Minister of Economy. The second case emerged in the mid-

1920s and became more structured after the 1929 economic crisis. However, this transformation did not signify a complete departure from liberal discourse. The appointment of Celal Bayar as Minister of Economy is noteworthy in this context, as he was perceived as an advocate of free-market liberalism, despite the continued implementation of statist policies at the time. In conclusion, the early Republican era in Turkey did not exhibit a sharp division between liberalism and statism; rather, these two approaches were intertwined. Therefore, intra-regime debates should be understood as ideological divergences within the same overarching political regime.

Keywords: Liberalism, Statism, *Kadro* Journal, İş Bank Circle, Early Republican Era.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1920’lerin liberal, 1930-1932 yıllarının bir geçiş ve 1930’ların devletçilik dönemleri olarak sınıflandırılması literatürde yaygın bir eğilimdir. Bu yaygın kabul iktisat tarihçilerinin özellikle gümrük ve ticaret rejimlerini temel alarak oluşturdukları anlatıdan doğar ve diğer alanların tahliline doğru genişler. Gümrük rejimlerinin ötesinde dönem analizine doğru genişleyen bu tespit hem ampirik olgularla örtüşmez hem de kuramsal olarak tutarlı değildir. Bu makale literatürdeki bu tutarsızlığı bazı önemli olaylar ve süreçler çerçevesinde siyasal aktörlerin rejime ilişkin tartışmalarına odaklanarak göstermeye çalışacak. İlk olarak 1923’te İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, ikinci olarak 1920’lerde ortaya çıkan ve 1928 sonrasında kurumsallaşan tasarruf hareketi, son olarak da 1929 Buhranı sonrası gündeme gelen devletçi söylem ve 1932’de liberalizmin temsilci olarak görülen Celal Bayar’ın devletçiliğin temsilcisi olarak kabul edilen Mustafa Şeref Bey’in yerine İktisat Vekili olması inceleyeceğimiz vakaların başlıcaları olacak. Bunu yaparken 1920’li ve 1930’lu yılları farklı kıstaslar üzerinden iki farklı dönem olarak inceleyen ikincil kaynakların yanı sıra farklı bir bakış açısını anlamamıza katkı sağlayacak birincil kaynaklara da referansta bulunacağım. Bu örnekleri incelerken ve siyasal seçkinlerin söylemine odaklanırken iki dönem arasındaki sürekliliklerin rejimi anlamak açısından daha önemli olduğunu, farklılıkların ise arızı olduğunu iddia edeceğim. Bunu yaparken de gerek rejim içi politika tartışmalarının gerekse de literatürdeki “liberalizm-devletçilik” ikiliğinin rejimi anlamak açısından faydasız olduğunu, aksine bu tartışmaların aktörlerinin aynı dünyanın, sınıfın ve rejimin insanları olduğunu ileri süreceğim. Verdiğim örnekler hem 1920’li ve 1930’lu yıllara dair liberal ve devletçi ayrımının siyasal seçkinlerin dilinde teyit edilmediğini hem de rejim içinde politika tartışmaları yapan şahısların, siyasi grup ve çevrelerin ortaklıklarını vurgulayacağım. Ezcümle bu makale 1920’li ve 1930’lu yıllarda siyasal ve iktisadi rejiminin ne olduğuna değil siyasal seçkinlerin rejim içi tartışma ve söylemlerini mercek altına alacaktır.

1923 Türkiye İktisat Kongresi Liberal miydi?

Gerek akademik gerekse gündelik yazında bugün artık kanıksanmış görüş 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin Birinci Dünya Savaşı ertesinde kurulan yeni dünyaya Milli Mücadele (1919-1922) sonrası kurulmakta olan Türkiye'nin "Batı Kampı"nda yer alacağına dair bir mesaj vermek istediği idi. Düvel-i Muazzama yani Büyük Güçlere Türkiye'nin liberal dünyanın bir parçası olacağı ve kapitalist bir iktisadi model takip edeceği konusunda güvence verilmişti. Lozan Barış Konferansı'ndaki görüşmelerin tıkanması ve konferansa verilen bir arada bu kongrenin toplanması da böyle bir bağlamda anlamlandırıldı. Nitekim yine Cumhuriyet'in ilk dönemlerine ilişkin yazın ekseriyetle 1923 Türkiye İktisat Kongresi ile tutarlı olarak 1920'ler boyunca liberal bir iktisadi modelin takip edildiğini iddia etti. Bu tezin en önemli temsilcilerinden bir tanesi Tek Parti Dönemi üzerine çığır açıcı bir çalışmayı kaleme almış olan Mete Tunçay'dı: "ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu toplantıda ağır basan özel girişim yanlılığı, Lausanne Barış Görüşmeleriyle ilgili ve karşımızdaki Bağlaşık Devletlere güven vermeye yöneliktir" (Tunçay, 1999: 188).¹ Ancak bu yargı hem kongreye hem de döneme ilişkin gerçek olgularla yani hakikatle örtüşmüyor. Türkiye İktisat Kongresi Lozan barış görüşmelerine ara verildiği bir zamanda (17 Şubat – 4 Mart 1923) toplanmıştı ve görüşmelerin tıkanıp ana meseleler üzerine mesajlar verildiği bir gerçektir. Kongrenin önemli bir vechesi olsa da tek yönü bu değildi. Ayrıca hem "dışarıya" verilen mesaj hem de kongrenin iktisadi düzen ve siyasal rejime ilişkin soyut bir liberalizm ile bağdaştırılabilecek bir hususiyeti yoktu. Hatta liberal anlayışa mesafeli ve zaman zaman karşıt özellikleri daha belirgindi.

Bu noktada konuya ilişkin her şeyden önce şöyle bir tespit yapmak faydalıdır. Dönem üzerine yazılan çalışmalarda ya da ders kitaplarında geçerken değinilen 1923 Kongresi üzerine 100. yılına kadar bilimsel bir monografi yazılmamıştır. Konuyu ele alırken ve literatürü değerlendirirken akılda tutulması gereken önemli bir durumdur bu. Konu üzerine şüphesiz en önemli çalışma bir birincil belge derlemesi olan A. Gündüz Ökçün'ün kitabıdır (Ökçün, 1968).² Bundan dolayı bu makalede kullanılan birçok alıntı bu kitaptan kullanılacaktır. Daha sonra kongre üzerine yazılan Türkçe literatürde Ökçün'ün derlemesine katkı yapan ama herhangi bir yorum getiremeyen belge çevrimyazıları yayımlanmaya devam etmiştir (Kayıran ve Saygın, 2019; Alkan, 1991; Alkan 1992a; Alkan 1992b; Koraltürk 2001; Toprak 2004). Ancak bunlar da analiz içeren herhangi bir bilimsel tartışma yürütmemişlerdir. YÖK envanterine göre konu hakkında yazılmış tek bir doktora çalışması yoktur. Bu durum literatürün en önemli özelliği. Bu

4 Çetinkaya Y D (2025). Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946). *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 1-30.

nedenle 1923 Türkiye İktisat Kongresi üzerinden literatürün cumhuriyetin ilk döneminin iktisadi anlayışı ve rejim tahlillerine şüpheyile yaklaşılması gerekir (Kuruç, 2012: 312).

En özlü ifadesini Tunçay'da bulan ama yaygın olarak tekrarlanan 1923'teki kongrenin Türkiye'de liberal bir dönemin kapısını açtığı ya da onu simgelediği anlatısı o günün olguları ile uyuşmuyor. 1923 yılında kongre toplandığında gerisinde artık kökleşmiş bir Milli İktisat geleneği vardı. Milli İktisat'ın da hem somut iktisadi politikalar hem iktisadi düşünce hem de iktisadi aktörleri bakımında farklı veçheleri vardı. Milli İktisat özellikle 1908'den sonra farklı dönemlerde ve farklı aktörler elinde değişik biçim ve içerikler almıştır (Çetinkaya, 2015). Yükselen Müslüman/Türk milliyetçiliğinin iktisadi boyutu olan Milli İktisat klasik liberal anlayışın ve ona uygun politikaların imparatorluğu ve onun gerçek sahiplerini mağdur ettiğini iddia ediyordu. 1908 Devrimi sonrasında gayr-i Müslimleri de içeren Osmanlıcı bir içeriğe sahip iken 1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında Müslüman/Türklerin gayr-i Müslimlerin hilafına olarak iktisadi kalkınmasını savunan bir politika ve söyleme dönüştü. Temel talepleri devletin ekonomide aktif olması, iktisadi bağımsızlık, yerli malı üretimi ve tüketiminin yaygınlaşması, yerli sanayinin ve burjuva sınıfının yaratılması, iktisadi bir uyanış ile iktisadi vatanseverliğin sağlanmasıydı (Çetinkaya, 2004; Çetinkaya, 2015).

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) ve Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) Milli İktisat anlayışı ile bağlantılı bir şekilde Mesleki Temsil anlayışı da yaygınlık kazandı. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında iktisat tarihi açısından en önemli kesişen küme yani devamlılık Milli İktisat anlayışındaydı. Türkiye İktisat Kongresi 1923'te İzmir'de toplandığında dört toplumsal grup üzerinden örgütlenmişti; bunlar: "Çiftçi Grubu," "Tüccar Grubu," "Sanayi Grubu" ve "İşçi Grubu"ydü. Bahsi geçen gruplar kendi temsilcilerini ve onlar aracılığıyla kendi gündem ve önerilerini kongreye yollamışlardı. Aslında kongrenin en temel özelliği de burada ortaya çıkıyordu. Bu katılım ve kongrenin örgütleniş biçimi Milli İktisat anlayışı içerisindeki bir damar olan Mesleki Temsil anlayışının bir tezahürüydü (Uyar, 2000: 42). Mesleki Temsil iktisat kongresinde olduğu gibi en gerçek temsilin Meclis'te de başka platformlarda da ancak ülkenin gerçek sahibi üreticilerin doğrudan yönetime ve idareye katılması ile olabileceğini savunuyordu (Ülker, 2023; Ülker, 2020; Tekeli ve İlkin, 2003). Mesleki Temsil aslında zamanının bir tür korporatist akımıydı. Mesleki Temsil'e inanan önemli sayıda politik şahsiyet ve grup onu anayasal bir rejim olarak kabul ettirmek için de girişimlerde bulunmuş ancak genel oy hakkına

dayalı seçimler ve parlamenter sistem sonunda galebe çalmıştır (Toprak, 2023a: 13). Zamanının ağırlıklı bir eğilimi olan Mesleki Temsil, 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'ne de damgasını vurmuştu. Bu nedenle kongreye katılan 1135 temsilci mesleki gruplarına göre seçilerek gelmişlerdi. Toprak'ın vurguladığı gibi 1923'te Mesleki Temsil'in bu kadar revaçta olmasının nedeni kongreye katılanların önemli bir kısmının İttihatçı olmasıydı (Toprak, 2023b: 29-30). 1923 kongresi hem Mesleki Temsil vurgusu hem de İttihatçı arka planı nedeniyle zamanla unutulacak ve üzerine bir yüzyıl derinlikli akademik çalışma dahi yapılamayacaktı.

O dönemin koşullarında Lozan'da Batı'ya, içeride ise çeşitli siyasal ve ekonomik çevrelere karşı Ankara'nın kendini ifade ettiği Türkiye İktisat Kongresi, aynı zamanda farklı toplumsal aktörlerin kendi görüşlerini dile getirme fırsatı bulduğu bir platformdu. 1923 Türkiye İktisat Kongresi'ni bu bağlamda ele alan ve akademik bir tartışma yürüten iki önemli çalışma, 1980'de yayımlanan Margaret S. Hoell'in eseri ile 1981'de yayımlanan Michael M. Finefrock'un araştırmasıdır (Hoell, 1980; Finefrock 1981a; Finefrock 1981b; Hoell, 1981). Bu ikiliden sonra Murat Koraltürk, İhsan Ömer Atagenç ve nihayetinde kongrenin 100. yılında Serdar Şahinkaya Türkiye İktisat Kongresi'ni bağlamına daha uygun bir şekilde tahlil etmişlerdir (Koraltürk, 2011; Atagenç, 2017; Şahinkaya, 2023).

Kongrenin tahlilini yapmak ve bağlamını oturtmak için Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşması ile başlamak işlevseldir. Herşeyden önce Gazi Mustafa Kemal Paşa 1923 başında İzmir'e geldiğinde, gündeminde kongreden çok daha önemli gelişmeler vardı. Bunlardan biri kurmayı planladığı Halk Fırkası'ydı. Bunun yanında Lozan Konferansı'nda süren müzakerelerle ilgili sert tartışmaların yaşandığı ve eleştirilerin yükseldiği Ankara'daki Meclis'e de odaklanmıştı. Bu esnada, İzmir Limanı'na demirlemiş Müttefik Devletlere ait savaş gemilerinin ayrılması için Ankara Hükümeti'nin 6 Şubat 1923'te gönderdiği nota etrafındaki tartışmalar da sürmekteydi. Mustafa Kemal'in kongrenin açılışında yaptığı konuşma, hem içeriği hem de bağlamı itibarıyla dikkat çekiciydi. Bu konuşma, eski düzene, yabancı güçlere ve özellikle yerli gayrimüslimlere karşı yapılmış bir konuşmaydı. Türkiye'nin sömürge statüsünden kurtulması için önerdiği temel çözüm, devletin tam bağımsızlığının sağlanması ve yabancılar ile gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıkların sona erdirilmesiydi. Özellikle kapitülasyonların kaldırılması bu hedefin merkezindeydi. Bu minvalde Mustafa Kemal Paşa, asıl bağımsızlığın askeri zaferlerden çok, ekonomik alandaki başarılarla mümkün olabileceğini vurguluyordu. Bu bağlamda, "süngü" yerine "saban"ı öne çıkaran ünlü ifadesi, ekonomi konusundaki en çarpıcı mesajıydı.

İstiklâl-i tam için şu düstur vardır: Hâkimiyet-i milliye, hâkimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedefler kağıt üzerindeki düsturlarla, arzu ve hırslarla husul bulamaz. Bunların tahakkuk-ı tamını temin için yegâne kuvvet, en kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle tetviç edilemezse semere-i netice payidar olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferimizi de tetviç eden semerat-ı nafiayı temin için hâkimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini lazımdır. (Ökçün, 1968: 251)

Kongrede ve diğer konuşmalarında Mustafa Kemal'in temel vurgusu "ekonomik bağımsızlık" üzerineydi. II. Meşrutiyet Dönemi'ne damgasını vuran Milli İktisat söyleminin ve ekonomik düşünce yapısının temel taşlarını ön plana çıkarıyordu. 1908 sonrasında gelişen Milli İktisat çerçevesinde "ekonomik egemenlik" liberal ekolün karşısında algılanmış ve tanımlanmıştı. Bu söylemin en dikkat çekici unsuru, Türklerin ve Müslümanların millet-i hâkime olarak kendi topraklarında uzun yıllardır mağdur edilmeleriydi. Bunun sorumlusu ise yabancı ekonomik çevreler ile onlarla iş birliği yapan yerli gayrimüslimlerdi. Türkler ve Müslümanlar cepheden cepheye koşarak vatan savunmasında hayatlarını ortaya koyarken, gayrimüslimler ekonomik alandaki güçlerini pekiştirmişlerdi. Kapitülasyonlar ise Batılılara ve onların "gayrimüslim" temsilcilerine ayrıcalıklar tanıyarak bu durumu daha da pekiştirmişti. Bu bağlamda, Mustafa Kemal, gerek önceki konuşmalarında gerek İktisat Kongresi'ndeki hitabında, yabancı sermaye ve Büyük Güçlere olumlu bir yaklaşım sergileyen ifadeler kullanmamıştı. Aksine, konuşmalarında itham edici ve eleştirel bir üslup hakimdi.

Bu vurguya rağmen kongrede "ama" ile devam eden ve "ecnebi sermayesine temelde karşı olunmadığı" da çeşitli kereler ifade edilmişti. Hatta bu nedenle Fikret Başkaya gibi eleştirel sosyal bilimciler de buradan yola çıkarak Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluşunun "anti emperyalist" olmadığını vurgulamışlardı (Başkaya, 2018: 223). Her ne kadar bu süreç kapitalizm karşıtı olmaması nedeniyle antiemperyalist olarak görülemezse de Başkaya gibi eleştirel yazarlar, kongre üzerine derinlikli analizler yapan çalışmalar olmadığı için daha çok Mete Tunçay yorumunu temel alıyorlardı. Oysa hazırlık sürecinde de kongre süresince de "ecnebi sermaye" diye başlayan cümleler hep "ama" ile birlikte kullanılıyordu. Yabancı sermayeye ilişkin verilen teminatlar sadece belli şartlarla koşullanıyordu. O şart da ayrıcalıkların yani kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Yani yabancı sermaye karşıtlığı belirgindi. Gazi Mustafa Kemal Paşa kongrenin açılış nutkunda şöyle diyordu:

Efendiler; iktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vasidir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet *şartıyla* ecnebi sermayesi bizim sayımıza inzımam etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin. Mazide, Tanzimat devrinden sonra ecnebi sermayesi müstesna bir mevkie malikti, Devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye buna muvafakat edemez. Burasını *esir* ülkesi yaptırmayız. (Ökçün, 1968: 252-253)³

Kongre'nin diğer bir önemli ismi İktisat Vekili Mahmut Esat [Bozkurt] da benzer bir yorum yapıyordu:

Zannedilmesin ki bu cihete işaret ederken yeni Türkiye iktisat mektebinin yabancı sermayesine karşı bir taassubu, bir husumeti ve bir kini vardır. Hayır, biraz evvel Gazi Paşa'mızın dedikleri gibi, biz Türkiye'yi bir esirler ülkesi halinde yabancı sermayesinin eline terk edip bırakmayız. Fakat memleketimizde meşru bir surette kazanmak ve yaşamak isteyen yabancı sermayesine, kanun ve nizamlarımıza tabii olmak üzere, Türkiyelilerden fazla bir imtiyaz, bir hile ardında koşmamak *şartıyla*, memleketimizde her türlü kolaylığı, hatta diğer milletlerin gösterdiği kolaylıklardan fazla kolaylıkları göstermeye her zaman hazırız. (Bozkurt, 2014: 154)

Mahmut Esat Bey daha sonra yaptığı açıklamalarda liberal iktisadi anlayışa karşı duruşunu daha net ifade ediyordu:

Şu kadarını söyleyeyim ki, Türkiye iktisadiyatı barıştan sonra haricin müthiş imhakar rekabetinde kurtulmaya çalışmak mecburiyetindedir. Ve bu mümkündür. Haricin iktisadi boyunduruğundan iktisadiyatımız kurtulmadıkça bağımsızlığımız daima tehlikededir. Hakikaten bu takdirde Türkiye yabancı sermayesinin bir nevi esiri demektir. (Bozkurt, 2014: 52)

Bu alıntılar net bir şekilde gösteriyor ki kongrenin en önde gelen isimleri için iktisadi egemenlik ve bağımsızlık milli iktisat geleneğinin bir parçasıydı. Yukarıda ifade edildiği gibi Milli İktisat anlayışı iktisadi düşünce tarihinde ve daha sonra popüler söylemde de liberalizm karşıtı olarak inşa edilmişti. Bundan dolayı iktisadi egemenlik mutlaka liberalizm karşıtı olmak zorunda olmasa da bu bağlamda ve bu geleneğin bir sonucu olarak bir karşıtlık olarak ortaya çıkıyordu. Mahmut Esat benzer bir şekilde şöyle diyordu: “Görünüşte memleket bizimdi. Fakat hakikatte Türkiye iktisaden bizden ziyade yabancıların memleketi, bir sömürgesiydi” (Bozkurt, 2014: 150). Aslında 1873 Krizi ile başlayan ve 1929 Büyük Buhranı'ndan geçerek İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar süren çalkantılı yıllarda ülkelerin ve

rejimlerin gittikçe içe kapandıkları bir çağda yaşandığı için gerek liberalizm gerekse de piyasa ekonomisinin küresel ilişkileri 19. yüzyıl ortalarındaki halleri gibi değillerdi. Yabancı sermaye de 1920’lerin başlarında yani mevcut Cihan Harbi sonrası koşullarda yatırım yapmak konusunda çok istekli değildi (Pamuk, 2018: 191-192). İktisat tarihi literatüründe vurgulandığı üzere ne İktisat Kongresi liberal olarak nitelendirilebilecek bir olay ne de 1920’li yıllar böyle bir dönemdi. Her şeyin olduğu gibi Liberalizmin de bir tarihi vardır ve bu süreç içerisinde önemli dönüşümlere uğramıştır. Liberalizmin ciddi bir buhran yaşadığı bir dönem olmasının yanında Mesleki Temsile önem veren İktisat Vekili Mahmut Esad ile liberalizme mesafeli olan Milli Türk Ticaret Birliği temsilcilerinden Ahmet Hamdi Bey Kongrenin önde gelen öznelerydi (Koraltürk, 2011; Atagenç, 2017; Toprak, 2023b). Yani yapısal bağlamın içinde siyasal seçkinlerin tartışmalarında da bu eğilimi izleyebiliyoruz.

Mahmut Esat gerek kongrede gerekse de daha önce yaptığı açıklamalarda liberalizme ilişkin yaklaşımını çok net bir şekilde ortaya koymuştu. Mahmut Esat Bey iktisadi ekollerden hiçbirisine mensup olmadıklarını özellikle vurguluyordu. Ona göre Türkiye’nin izlediği yol kendine özgü bir yoldu. Buna “Yeni Türkiye İktisat Mektebi” adını veriyordu. Bu çeşitli anlayışlardan birtakım öğeleri alsa da ne “bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar” ekolü ne de sosyalist, komünist ya da devletçi bir mektepti (Bozkurt, 2014: 153). Şahsi teşebbüsün önemini vurgulasa da ülkenin iktisadi vaziyeti gereği olarak kredi müesseselerini de sanayi teşebbüslerini de devletin yapması ve idare etmesi gereğinin altını çiziyordu (Bozkurt, 2014: 154). *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği başka bir mülakatta da “serbest iktisat mektebi”nin eskidiğini söylüyordu. Bu “ihtiyar mektep” doğduğu memleketlerde dahi ölmüştü artık. Hiçbir yerde geçerliliği kalmayan bu prensiplerin Türkiye’de de iktisat manasına bir yerinin olmadığını vurguluyordu: “Tanzimat’tan beri ve bilhassa Meşrutiyet’te prensiplerine pek çok sadakat gösterilen bu mektep, memleketimiz iktisadiyat ve maliyesine ezici, yıkıcı, öldürücü bir rol oynamaktan başka bir şeyi başaramadı” (Bozkurt, 2014: 88-89).⁴ Meclis’te hazırladığı bir kanun tasarısının gerekçesinde de Mahmut Esat Bey “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ifadesiyle göndermede bulunduğu liberalizm hakkında “köhne ve ölmüş iktisat prensibi” değerlendirmesi de yapmıştı (Bozkurt, 2014: 113).

1923 yılının başlarında İzmir’e doğru ilerlerken Mustafa Kemal’in Eskişehir ve İzmit’in ardından ziyaret ettiği bir diğer şehir Bursa oldu. Burada, kendisine yöneltilen sorulara yanıt verirken yabancı sermayenin ancak ülkeye zarar vermeyecek şekilde kabul edilmesi gerektiğini vurguladı. Mustafa Kemal,

yabancı sermayenin girdiği bölgelerde yol açtığı tahribatlara dikkat çekmişti. Hatta Hindistan'daki Türk-İslam İmparatorluğu'nun, bir İngiliz arazi şirketine tanınan ayrıcalıklar nedeniyle çöktüğünü ifade etmişti.⁵

Sonuç olarak İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin iki önemli boyutu vardı. Bunlardan ilki Lozan görüşmelerine bir mesaj göndermekti. Ancak bu mesaj Batı kampında yer alma iradesini açıklamaktan ziyade bir "kırmızı çizgi" çekmek ve iktisadi bağımsızlıktan taviz verilmeyeceğini vurgulamaktı (Zürcher, 1998: 283). Dahası liberalizm, yabancı sermaye ve Batı dünyasına dair vurgu net bir olumsuzluk içeriyordu. İtham edici söylem ön plandaydı. Kongre'den sonra en fazla alıntılanan şüphesiz Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşması olacaktı. Bu nutkunda Mustafa Kemal askeri zafere rağmen Türkiye'yi barışa kavuşturmayanları ve kapitülasyonları kaldırmakta direnç gösterenleri "hakiki düşmanlarımız" olarak anmıştı (Ökçün, 1968: 254). Yani bu kongreyi kelimenin farklı anlamlarıyla "liberal" olarak nitelemek mümkün değildir (Çetinkaya, 2024).

Milli Tasarruf Hareketinde Kadrocular ve "Aferistler" Kol Kola

Dünya ve Türkiye tarihinde önemli bir kırılma noktası olan 1929 Buhranı'ndan önce 1920'ler Türkiye'sindeki önemli gelişmelerden bir tanesi de Yerli Malı ve Tasarruf seferberliği olmuştur. Daha çok 1929'dan sonra ortaya çıkan kriz ile ilişkilendirilen milli tasarruf hareketinin ilk adımları 1920'lerde atılmıştı. Yani 1930'lu ve 1940'lı yılların devletçiliği çerçevesinde ele alınan tasarruf ve toplumsal birikim seferberliği 1920'li yıllarda da mevcut ve güçlüydü. Yerli malı, tasarruf ve kumbaranın temsil ettiği milli iktisat iki on yılı da yatay keser. Türkiye'de İş Bankası ile özdeşleşecek kumbara 1920'lerde gelişen tasarruf hareketi çerçevesinde 1928'de ortaya çıkacaktı. Yani kumbara önemli bir tasarruf sembolü olarak Büyük Buhran'dan önce Türkiye bankacılığına girmişti (Çetinkaya, 2023; Duman, 2003; Akçura, 2008).

Aynı dönemde, Lozan Antlaşması'nın getirdiği bazı kısıtlamaların kaldırılması ve Büyük Buhran'ın etkisiyle tasarruf hareketini ve yerli malı kullanımını daha sistematik bir şekilde teşvik etmek amacıyla 12 Aralık 1929'da rejimin en üst düzey yetkililerinin girişimiyle "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kuruldu. 12 Aralık günü Başvekil İsmet Paşa'nın o gün paranın değerini artırmaya yönelik tedbirler üzerine yaptığı konuşma milat alınarak kabul edilmişti. Bu konuşmada konu başlığının dışında tasarrufun önemine ayrı bir yer ayırmıştı. Bu nedenle bu konuşma daha sonra tasarruf hareketi için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmişti.⁶ Aslında tasarruf ve yerli malı kullanımını teşvik eden ilk kurumsal önerilerden biri, Kırklareli Mebusu Fuat [Umay] Bey tarafından 1926'da dile getirilmişti. Ancak bu öneri, "yabancı mallara

10 Çetinkaya Y D (2025). Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946). *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 1-30.

karşı devlet destekli bir boykot” olarak algılanacağı endişesiyle kabul edilmemişti. Yine de yerli malı kullanımını teşvik eden girişimler giderek yaygınlaşıyordu. Fuat Bey’in önerisinden bir yıl önce, Yerli Mallarını Koruma Cemiyeti 1925’te kurulmuştu. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin kuruluşu ve tasarruf kampanyasının başlamasından aylar önce, 11 Ağustos 1929’da düzenlenen Yerli Malları Sergisi ise görkemli bir açılışla dikkatleri üzerine çekmişti. 1929’un sonunda ve 1930’un başında İş Bankası, İstanbul’daki şubelerinden başlayarak “tasarruf günü kutlamaları” düzenlemişti. Bu etkinliklere, Meclis-i İdare yani yönetim kurulu reisi Mahmut Bey gibi üst düzey yöneticiler de katılım sağlamıştı (Çetinkaya, 2023: 44).

İsmet Paşa’nın Fuat Bey’in teklifinden üç yıl sonra yaptığı ve Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti için milat kabul edilen konuşmasındaki şu vurgu konumuz açısından önemlidir:

Sözlerimde mukavelatın itibarını sarsacak ve vatandaşlara harici mallara karşı cebri ve telkini boykot ilham edecek bir mana yoktur. Böyle teşebbüslere şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da asla müsaade etmiyeceğiz. (Kuruç, 1988: 38)

Bu alıntının gayet sarıh bir şekilde gösterdiği gibi İş Bankası çevresinin karşısında *Kadro* dergisine yakın olduğu söylenen İsmet Paşa piyasa ve serbest teşebbüs karşısında oldukça hassastı. Alıntıda bahsi geçen konu ise devletçilik bile değil yerli malı kullanımı ve tasarruf hareketiydi. Kısa bir süre içinde 1925’te kurulan Yerli Mallarını Koruma Cemiyeti, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ile birleştirilecekti (Semiz, 1996: 29). Cemiyetin başkanı ise Atatürk’ün yakın çevresinden Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım [Özalp] Paşa olacaktı (Toprak, 2019: 16-22). Cemiyete liderlik edenler arasında İş Bankası çevresi ile onların karşıtları olarak bilinen *Kadro* dergisi çevresiydi. Vedat Nedim [Tör], cemiyetin çıkardığı *İktisat ve Tasarruf* dergisinin yayın müdürlüğünü üstleniyor, aynı zamanda cemiyetin mücavir müdürü olarak seçiliyordu.⁷ Şevket Süreyya [Aydemir] Bey de cemiyetin önde gelen isimleri arasındaydı (Aydemir, t.y.: 488). Bu dönem, iki farklı dünya görüşünün yani liberalizm ve devletçilik tartışmasının aktörleri olarak anlatılan iki çevrenin rejim içerisinde birbirlerine yakın noktalarını da gözlemleme fırsatını sunuyordu. İş Bankası, tüm personeliyle cemiyete üye olan ilk kurum olma özelliğini taşıyordu (Semiz, 1996: 56).⁸ Kurucular arasında İş Bankası Müdürü Celal Bey, Meclis-i İdare Reisi ve Siirt Milletvekili Mahmut Bey ile TBMM Başkan Vekili ve Trabzon Milletvekili Hasan Saka Bey de yer alıyordu. Ayrıca, cemiyetin genel sekreteri de İş Bankası yönetim kurulu üyesi ve İzmir Milletvekili Rahmi Köken Bey’di (Özçaylak, 2017: 118-119).

Aralık 1929'da gerçekleşen bu kurumsallaşmaya Mustafa Kemal Paşa da güçlü bir destek vermişti. Cemiyete gönderdiği ve basında geniş yankı bulan mesajlarının yanı sıra, 16 Aralık 1929'da İstanbul'dan trenle geldiği Ahi Mesut (günümüzde Ankara Etimesgut) istasyonuna, yerli kumaştan yapılmış lacivert bir ceketle gelmişti. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi, Mustafa Kemal'in tüm giysilerini yerli malzemeden yaptırdığını haberine eklemişti (*Hakimiyet-i Milliye*, 17.12.1929: 1). Yerli kumaştan dört takım elbise ve bir palto sipariş eden Mustafa Kemal, aynı zamanda Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ni himayesi altına aldığını duyurmuştu. "Azami Tasarruf Şiarı Millimiz Olmalıdır!" ifadesiyle gazetelerde manşetlerde yer aldı (*Milliyet*, 18.12.1929: 1).

Bir gün sonra, İstanbul'da Sanayi Birliği'nde yerli fabrikaların temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Toplantıda, yabancı ürünlerle rekabet edebilecek bir seviyeye ulaşmak ve yerli malları daha uygun fiyatlarla sunmak için alınması gereken önlemler tartışıldı. Ayrıca, Ankara ve İstanbul'da yerli ürünlerin satılabileceği mağazalar açılması kararlaştırıldı ve her fabrikaya bu mağazalarda ayrı bir alan tahsis edilmesi planlandı (*Hakimiyet-i Milliye*, 18.12.1929: 1).

İlerleyen dönemde İstanbul Milli Sanayi Birliği ve Ticaret Odası gibi kurumlar da cemiyete üye oldular. Cemiyet'e üyelik için en önemli koşul, yerli malı kullanımıydı ve Cemiyet kısa sürede ülke genelinde 160 şubeye ulaştı (Coşar, 1995: 6). Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Yerli Malları Sergisi, Milli Sanayi Numune Sergisi, Ziraat Teknik Sergisi ve On Yıl İktisat Sergisi gibi etkinlikler düzenleyerek yerli malı kullanımını teşvik etmeye çalıştı (Duman, 1992: 138-139).

Bu sürece Türk Kadınlar Birliği de destek verdiğini duyurdu. Birlik Başkanı Latife Bekir Hanım, "Kadınlar Birliği, bu milli mücadelede üzerine düşen görevi yerine getirecektir" diyerek propaganda ve konferanslara ağırlık vererek toplumsal farkındalık oluşturmayı hedeflediklerini belirtti (*Milliyet*, 19.12.1929: 1). Birliğin Genel Sekreteri Efzayış Suat Hanım, birliğin bu çalışmalara geçen yıl başladığını ifade ederek, yerli kumaşlardan elbiseler diktiklerini ve yerli ürünlerin sergilendiği etkinlikler düzenlediklerini söyledi. Yerli malı kullanımını bir "vatan görevi" olarak gördüklerini özellikle vurguladı (*Milliyet*, 26.12.1929: 1).

İş Bankası böyle bir milli seferberlik halinin ortaya çıktığı bir zamanda İstanbul şubesinin kuruluş tarihi olan 25 Aralık'ı kendi tasarruf günü olarak ilan etti.

25 Aralık 1929 günü bankanın İstanbul Şubesi'nde büyük bir merasim ve çay ziyafeti düzenlendi. Gazetelere verilen ilanlarla özellikle anneler ve kadın öğretmenler davet edildiler. Yapılan davet şöyleydi:

İktisat hayatımızda en büyük varlık gösteren İş Bankası 5 sene evvel bankanın İstanbul şubesinin teessüsünün senei devriyesine müsadif 25 Kanunuevvel Çarşamba gününü tesit edecektir.

İş Bankası bugünü yalnız kendine hasra münasip görmemiş, aynı zamanda fırsattan bilistifade bir yevmü mahsus tertip ederek halkı tasarrufa alıştırmak için bazı teşebbüsatta bulunmağa karar vermiştir. O gün saat 4:30'da bir çay ziyafeti verilecek ve bu ziyafete Türk anneleri ve muallim hanımlar davet edilecektir. Çocuklarımıza tasarruf fikrini verecek anneler, saniyen çocuklarımızla meşgul olan muallimler olduğundan bunlardan çocuklarımıza israftan tevvakki etmeleri ve tasarrufa alıştırılmaları için fikirler vermeleri rica edilecektir.

Aynı günde şehrin muhtelif mahallerinde bu maksatla ilanlar yapılacak ve bazı maruf mağazalarda tasarrufu gösterir temsili resim ve reklamlar yapılacaktır. (*Cumhuriyet*, 18.12.1929: 1)

25 Aralık günü İş Bankası İstanbul şubesinin kapısı üzerine ışıklı "Tasarruf Günü" levhası asılmıştı. Banka bunu Türk milletine yeni hedefini gösteren manevi bir işarete benzetiyordu. Umum Müdür Celal Bey, Meclis-i İdare Reisi Mahmut Bey ve Şube Müdürü Muammer Bey davetlileri holde bizzat karşıyorlardı. Anneler ve öğretmen kadınlar bankayı dolduruyorlar, Yunus Nadi, Hakkı Tarık, Ahmet Şükrü, Orhan Seyfi, Zekeriya, Burhan Cahit gibi önde gelen gazeteciler merasimde hazır bulunuyorlardı. Camedânlarda bankanın kumbaraları kırmızı beyaz kurdeleleriyle çokça dikkat çekiyordu. Duvarlar da tasarrufa dair atasözleri, manidar resimler ve levhalarla süslenmişti. Öğleden sonra ikinci kata çıkan merdivenler de dolmak üzere büyük bir kalabalık gelmiş, Celal ve Mahmut beyler merdivenlerin alt basamaklarından misafirlere seslenmişti. Celal Bey'in takdimiyle Mahmut Bey günün anlam ve önemine dair uzun bir konuşma yapmış, ardından diğer konuşmalar ve çay ziyafetine geçilmişti (*Milliyet*, 26.12.1929: 1). Yapılan konuşmanın temel noktası 15 ay önce İş Bankası'nın hazırladığı kumbaraların ehemmiyeti ve tasarruf hareketinin de İş Bankası'nın başarısında görüldüğü gibi başarılı olacağına duyulan güvendi.

İlk kumbaralar getirildikten yaklaşık altı yıl sonra 1934 yılında açılan hesap sayısı 50 bine ulaşmıştı (*İş Dergisi*, 1974: 18). 1935'te gerçekleştirilen on birinci mali sene raporunda kumbaraya ilişkin değerlendirme şöyleydi:

Bu arada küçük cari hesaplarımızdaki fazlalığı da kaydetmeden geçemeyeceğiz. İlk adımlardaki ehemmiyeti çok fazla görülmemiş, fakat bizim en büyük hizmetimiz diye tanıdığımız bir işimizi hatırlatmağa izin vermenizi dileriz. Bu da ülkemizde ilk olarak kumbaraları meydana çıkarmaklığımız ve teşkilatlı bir tarzda para biriktirmek için geniş propaganda ve teşvik yapmağımızdır. İlk gününde verdiğimiz hızı kaybetmeden umumileşen alakaya ve hükümetin isabetli istikrar siyasetine dayanarak genişleyen para biriktirme cereyanı, bugün olduğundan fazla, ileride Türk ekonomisinin en büyük kuvvet kaynağını teşkil edecektir. Her Türk çocuğunun ve her Türk evinin süsü değil, fakat ufak kasası olan mütevazı kumbara, bugün için hemen hemen bankamızın ismile bir birlik teşkil ederek, para artırma hevesini ve zevkini aşıl原因an en büyük biriktirme vasıtası olmuştur. Geçmiş çalışma yıllarımızdaki faaliyetimizden en çok övündüğümüz bu işimizin, ulusal ekonomi yaşayışımızda derin izler bırakacağına inanıyoruz. (*Türkiye İş Bankası 24 Mart 1935'te Toplanan Hissedarlar Alelade Genel Heyeti Onbirinci Mali Yılı, 1935: s. y.*)

Geniş bir destek ve etkili propaganda araçlarına sahip olan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, tasarruf kampanyasında kumbarayı önemli bir sembol ve adres olarak öne çıkarıyordu. Kumbara, tasarruf ve birikimin hem önemli hem de simgesel bir aracı olarak vurgulanıyordu. *İktisat ve Tasarruf* dergisi, sıkça kumbara ile tasarruf arasındaki ilişkiyi ele alan yazılar yayımlıyordu (*İktisat ve Tasarruf*, 09.1932: 12). İş Bankası kumbaraları ise ekonomik seferberliğin “cephanesi” olarak nitelendirilmiş ve vatandaşların bu kumbaralarla “iktisat savaşında” donanması gerektiği ifade edilmişti (*İktisat ve Tasarruf*, 01.1932: 16). *Kadro* dergisi de ilk sayısında bu kampanyayı “milli iktisat seferberliği” olarak tanımlamıştı (*Kadro*, 01.1932: 48).

Bu seferberliğin somut sonuçları da kamuoyuyla paylaşılıyordu. Örneğin, İş Bankası, 1932 Tasarruf Haftası'na ilişkin açıklamasında, o hafta açılan tasarruf hesaplarının diğer haftalara göre iki kat arttığını ve toplamda 629 yeni hesap açıldığını duyurmuştu (*İktisat ve Tasarruf*, 08.1932: 6).

Yukarıda verilen örneklerden açıkça görüldüğü Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan İş Bankası'na, *Kadro* dergisi gibi aydın çevrelerinden öğretmenlere, burjuvazinin temsilcisi ticaret odaları ve sanayi birliğinden milli cemiyetlere rejimin farklı eğilimleri olabilen unsurları birlikte ve eşgüdümlü hareket ediyorlardı. Aynı milli söylemi kullanıyorlardı. Literatürde iki farklı aydın çevresi olarak değerlendirilen iki grup aynı seferberlik içinde aynı hedef, söylem ve amaçlarla çalışıyorlardı. Nitekim literatürde “Aferistler” olarak nitelenen İş Bankası çevresi de gerek Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve gerek

Hilal-i Ahmer gibi başkaca derneklerin tasarruf ve yerli malı faaliyetlerine hem verdiği ilanlar hem de *İş Kumbarası* dergisi gibi araçlarıyla destek veriyordu (*İş Kumbarası*, 06.1934: 5). Öyle ki gazetelerden etkinliklere birçok örnekte tasarruf etkinlikleri, duyurularıyla İş Bankası reklamları birbirine karışıyor ve iç içe giriyorlardı (Akçura, 2008: 62). Böylece 1920'lerin ortasında başlayan bir hareketin nasıl aynı nitelikleriyle 1930'larda güçlenerek sürdüğünü görmüş oluyoruz. Buna uygun olarak siyasal seçkinlerin rejim içindeki tartışmalardaki söylemleri arasında da 1920'li ve 1930'lu yıllar arasındaki sürekliliği burada izleyebiliyoruz.

1929 İktisadi Buhranı ve 1932 Siyasal Krizi

Kapitalizmin yapısal bunalımlarından bir tanesi olarak kabul edilen 1929 İktisadi Buhranı dünyanın dört bir yanında önemli dönüşüme yol açtı. Aslında bu kriz daha uzun süreli bir durgunluğun devamıydı. 1870'lerin ikinci yarısından itibaren piyasa ekonomisi ciddi sarsıntılar geçiriyordu. 1906-1908 Krizi gibi ara uğraklardan geçerek 1929'da gelindiğinde piyasa ekonomisinin işleyişine dolayısıyla da liberalizme olan inanç ciddi bir şekilde sarsılmıştı. Liberalizm bu süreç içerisinde hegemonik olmaktan çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da liberal düşünce yavaş yavaş gözden düşmeye başlamıştı. Yukarıda ifade edildiği gibi 1923'e gelindiğinde hâkim anlayış olan Milli İktisat korporatist, korumacı ve devletçi bir biçimde gelişmiş durumdaydı. Bu noktada bir hatırlatmada bulunmakta fayda vardır. Egemen sınıflar ve özellikle burjuvazi içinde liberalizm hiçbir zaman tam anlamıyla bir egemenlik kurmamıştı. Egemen sınıflar ihtiyaçları ve iktidarları çerçevesinde farklı iktisadi ve siyasal rejimler içinde kurumsal ilişkiler tesis edebilmişlerdir (Eley, 2014; Blackburn, 2014). Bu nedenle gerek Avrupa'da gerekse de Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest piyasa ve liberalizm karşıtı söylem ve politika tercihleri egemen sınıfların ve özellikle milli burjuvazilerin ihtiyaçları çerçevesinde gündeme gelmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde girilen kriz ve durgunluk 1929'da tam bir çöküntü halini alınca "bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler"ci liberal anlayış hızla prestij yitirdi.

Bu makalede ileri sürüldüğü gibi 1920'lerin "liberal" ve 1930'ların "devletçi" olarak tanımlanması, tam anlamıyla gerçeği yansıtmasa da, 1929 Krizi'nin etkisiyle devlet politikalarında önemli bir değişim yaşandığı bir gerçektir. Bu değişimi ve ayrımı vurgulayan Türkiye'nin önde gelen iktisatçılarından Korkut Boratav'ın, 1930-1932 dönemini bu iki sistem arasındaki geçiş süreci olarak değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Boratav'a göre, bu yıllarda tam anlamıyla devletçiliğe geçişten önce, özel sermayeye dayalı bir koruma ve kontrol dönemi yaşanmıştır (Boratav, 2006: 58-59; Boratav, 1995: 118).

Bu süreçte, Merkez Bankası'nın kuruluşunun yanı sıra, 1929'da Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu çıkarılmış ve Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. 1930'da bir Bankalar Konsorsiyumu oluşturulmuş, "Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu" yürürlüğe girmiştir. Ayrıca, ticarete devlet denetimini ve kambiyo kontrollerini düzenleyen "Ticarete Tağşişin Meni İhracatta Murakabesi ve Koruması Kanunu" çıkarılmış, bir Sanayi Kongresi toplanmış ve Merkez Bankası Kanunu kabul edilmiştir. Devletin ekonomik müdahaleleri giderek daha kurumsal bir yapı kazanmış ve devletçilik ilkesi 1931'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına resmen eklenmiştir.

Ancak radikal bir devletçiliğin özellikle 1932'den sonra başladığı ve bu tarihin 1920'lerden kesin bir kopuşu temsil ettiği iddiası ciddi bir şekilde sorgulanmalıdır. Örneğin, devletçi politikaların savunucusu olarak görülen İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in yerine, 1932'de liberal görüşlerin temsilcisi ve iş çevrelerinin destekçisi olarak kabul edilen İş Bankası Umum Müdürü Celal Bey [Bayar] atanmıştır. Bu değişim, kağıt fabrikası kurulması projesi bağlamında, İş Bankası ile devletçi kamu görevlileri arasında yaşanan bir rekabetin sonucu olarak yorumlanmıştır. Ancak, Mustafa Şeref Bey'in görevden alınmasının ardından kağıt fabrikası İş Bankası'na değil, bir devlet bankası olan Sümerbank'a devredilmiştir. İlginç bir şekilde, devletçi politikaların en güçlü savunucusu olarak görülen Mustafa Şeref Bey görevden alınırken, 1930'lar boyunca ekonomik yönetimin başında Celal Bey bulunmuştur. Yani "devletçi" anlayışın tam temsilcisi olarak kabul edilebilecek bir bürokrat 1930'lu yıllarında başında 1932'de tasfiye edilmiştir. Bu nedenle, 1920'ler ile 1930'lar arasında kesin bir kopuş olduğunu öne süren yorumlara ve dönemin seçkinlerini liberaller ve devletçiler olarak keskin bir şekilde ayıran yaklaşımlara daha temkinli yaklaşmak gerekir.

Celal Bayar'ın İktisat Vekili olması Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde yaşanan en önemli iktidar çekişmelerinden biri olarak değerlendirilir ve genellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki liberalizm-devletçilik tartışmasının bir yansıması olarak görülür (Bozdağ, 2009). Celal Bey'in [Bayar] İktisat Vekilliği'ne atanması, iktisat politikalarına dair ciddi bir gerilimin ve aynı zamanda dönemin iktidar seçkinleri arasındaki kişisel çatışmaların bir sonucu olarak yorumlanır. Ancak yukarıda özetlediğimiz gibi, bu durumu tamamen iki zıt dünya görüşünün çatışması şeklinde değerlendirmek yanıltıcı olur. Celal Bey, mutlak bir devletçilik karşıtı olmadığı gibi, onun yerine geçtiği Mustafa Şeref Bey ve diğer "devletçi" olarak nitelenen isimler de serbest piyasa ve özel girişim karşıtı değillerdi. Tartışmaların temelinde, özellikle

Büyük Buhran sonrası, devletin ekonomiye ne şekilde müdahale edeceği ve ekonomideki rolünün nasıl tanımlanacağı yatıyordu. Trak, 1930'lardaki devletçilik tartışmasının "devletin ekonomiye dışarıdan müdahalesi ve devletin ekonomik faaliyet içinde bizzat yer alması" arasındaki farktan kaynakladığını belirtmiştir (Trak, 1984: 1089). Köker de Trak ile benzer bir değerlendirmede bulunur (Köker, 2007: 187-190). Bu, bazen çatışmalar bile iki tarafın da belli açılardan devletçi olduğunu göstermesi açısından iyi bir değerlendirmedir ancak tartışmanın taraflarının söz ve icraatları birbirlerinin alanlarına giren örneklerle doludur. Bu tartışmaların 1932 yılında bir kriz haline gelmesinin temel nedeni, 1929 Buhranı'nın etkilerinin asıl o yıl Türkiye'yi ciddi biçimde etkilemeye başlamasıydı (Tekeli ve İlkin, 1982: 9-10).

1929 Buhranı'nın patlak vermesiyle birlikte, Türk lirasının değer kaybı ve sermaye birikim süreçlerindeki sorunlar baş gösterdi. Ancak krizin etkilerinin derinleşmesi 1931-1932 yıllarını buldu. Bu süre zarfında, iktidar seçkinleri arasında ekonomik çıkarlar ve politik nüanslar nedeniyle daha keskin kararların alınması gerekti ve bu durum 1932'de yaşanan gerilimlerin artmasına neden oldu.

Mustafa Şeref Bey 1929 Buhranı'nın ardında 27 Eylül 1930'da İktisat Vekilliği'ne atanarak hızla krizin etkileriyle mücadeleye girişmişti (Şabudak, 2009). Türk lirasının değer kaybını önlemek için döviz kontrolleri uygulanmaya başlanırken, dış ticaret dengesini sağlamak amacıyla ithalat kotaları getirildi. Ayrıca, dış ticarete takas usulü uygulanarak eşit miktarda ithalat ve ihracat ilişkileri kurulmaya çalışıldı. Bu adımlar, Büyük Buhran sonrası dünyada yaygınlaşan liberalizm karşıtı politikaların bir yansımasıydı. Bunun yanı sıra, Mustafa Şeref Bey, krizin kaynağını finans sermayesinde görerek sanayileşmenin banka egemenliğinden kurtarılmasına yönelik girişimlerde bulundu (Kuruç, 2018: 352-355). Bu yaklaşımı, özellikle Türkiye İş Bankası çevresi ile olan ilişkisi bağlamında dikkate değerdir.

Mustafa Şeref Bey'in uyguladığı iktisat politikaları, dünya genelinde yaygınlaşan devletçi tepkilerin Türkiye'deki bir yansımasıydı. Ancak, bu politikalar tamamen yeni bir anlayış değildi. Büyük Buhran sonrasında, devletçilik, liberalizme karşı bir alternatif olarak ortada görülüyordu (Tunaya, 1981: 284). 1917 Devriminin ardından Sovyetler Birliği'nin varlığı da bu tartışmaları politik bir zemine taşıyordu. Bu bağlamda devletçilik, 1931 yılında, Mustafa Şeref Bey'in İktisat Vekilliği sırasında, CHP programına dahil edildi. Krizle birlikte sosyal ve ekonomik sorunlar artarken, siyasal ve

ideolojik tartışmalar da sertleşmeye başladı. Bu ortamda, Mustafa Kemal, geniş kapsamlı bir yurt gezisine çıkarak halkın içinde bulunduğu sıkıntılar karşısında kaygı duyduğunu ifade etti (Soyak, 2019: 244). Aynı dönemde, yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın eleştirileri, uygulamaya konulan devletçi politikalarla birleşerek tartışmaları daha da alevlendirdi (Emrence, 2016).

1932'de krizin etkilerinin daha da ağırlaşmasıyla birlikte, Mustafa Şeref Bey'in yaklaşık iki yıldır uyguladığı devlet müdahalesine dayalı politikalar daha radikal bir hale geldi. Bu yıl, Türkiye ekonomisi açısından bir dönüm noktasıydı. O dönemdeki siyasal ve fikri tartışmalar, yeni düşünce dergilerinin ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. Liberal dünya görüşünü yansıtan Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Fikir Hareketleri* dergisi, geçmişte komünist olan bazı aydınların çıkardığı ve Kemalizmi devletçi bir ideoloji olarak geliştirmeyi hedefleyen *Kadro* dergisi ve yerli sanayiye korumanın köylü ve halk üzerindeki olumsuz etkilerini ele alan Ahmet Hamdi Bey'in [Başar] *Kooperatif* dergisi bu dönemde yayımlanmaya başladı. Bu dergiler, dönemin fikir dünyasında kendine özgü bir yer edindi ve tartışmaların şekillenmesine önemli katkılarda bulundu (Akşin, 2019: 214).

1932 yılında Mustafa Şeref'in hayata geçirdiği politikalar, dönemin siyasal mücadele ve tartışma ortamında muhalefeti ve tepkileri daha da keskinleştirdi. Bu değişimin Tekeli ve İlkin'in yaptığı gibi genellikle mutedil devletçilikten devletin öncü rol oynadığı bir dönüşüme denk düştüğü iddia edilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1983: 217). Bu adımlar, iktisadi ve mali politikalarda önemli dönüşümlere neden oldu. Örneğin, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamında özel sektöre ait sanayi işletmelerine sağlanan gümrük muafiyetleri 1932 yılında kaldırıldı. *Kadro* dergisinde öne çıkan devletçi düşüncelerin yaygınlık kazandığı bu dönemde, söz konusu politikalar iş dünyasında serbest piyasa düzenine, özel mülkiyete ve girişim özgürlüğüne karşı bir yaklaşım olarak algılandı ve özel sektörü tasfiye etmeyi hedefleyen bir devletçilik anlayışının güçlenmekte olduğu yönünde bir işaret olarak değerlendirildi (Tezel, 2002: 304). Dahası, Başvekil İsmet Paşa'nın bu politikalara destek verdiği izlenimi, iş çevrelerinde sınıfsal kaygıları daha da derinleştirdi. Özellikle 1932 yazında, Şabudak'ın ifadesiyle "adeta baskın şeklinde" geçirilen sekiz yasa, gündeme bir deprem gibi düştü (Şabudak, 2009: 77). Bu yasalar literatürde hâlâ politik düşüncelerle anılmaktadır. Tezel bunları "siyasi olabilirliği düşünülmemiş bir radikalizm rüzgârı estirdiği anlaşılmaktadır" ve "bir tekno-bürokratik fantezi" diyerek anar (Tezel, 2002: 350). Bu yasalar arasında en çok tepki çekenlerden biri, 1925'te kurulan

Sanayi ve Maadin Bankası'nın yerine Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi'nin kurulmasıydı.

Yeni yasalarla birlikte, özel sermayenin sanayi alanında kuracağı fabrikaların açılması hükümet iznine tabi tutuldu. Devlet Sanayi Ofisi ve bu ofisin yönettiği fabrikalar, devlet ihalelerine özel sektörle rekabet edebilecek şekilde katılma yetkisine sahipti (Boratav, 2006: 258). Bu durum, 1920'li yıllarda tekelci konumlarına almış olan kesimler için ciddi bir tehdit oluştuyordu. Ayrıca, Sanayi ve Maadin Bankası'nın özel sermayeye devri amaçlanırken, yerine kurulan ve özel sermayenin katılımına izin vermeyen Sanayi ve Kredi Bankası, iş dünyası tarafından radikal bir adım olarak değerlendirildi (Şabudak, 2009: 99 ve 105). Bunun yanı sıra, bazı sanayi mallarında vergisiz ithalatın kaldırılması, ithalat kotalarının genişletilmesi ve takas uygulamalarındaki düzenlemeler, 1920'lerdeki kredi sisteminden, tekel düzenlemelerinden ve diğer ekonomik olanaklardan faydalanan İstanbul iş çevreleri ve Milli Sanayi Birliği gibi gruplar arasında ciddi rahatsızlık yarattı.

Bu yoğun hamlenin 1932'de gerçekleşmesinin iki temel sebebi olduğu söylenebilir. Birincisi, Büyük Buhran'ın etkilerinin o yıl itibarıyla daha yakıcı bir hal almasıdır. İkincisi ise, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ve ekibinin (özellikle Sanayi Umum Müdürü Ahmet Şerif [Önay] Bey'in) devletçilik politikalarının henüz başlangıç aşamasında olduklarını düşünmeleri ve bu doğrultuda hızlı adımlar atmak istemeleridir. Mustafa Şeref Bey, 1932 başlarında gerçekleştirilen Tütün Kongresi'ndeki kısa kapanış konuşmasında bu görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

Devletin iktisadi vazifeleri günden güne artmasına rağmen, devletin iktisadi teşekkül yolundaki gelişimi henüz emekleme aşamasında sayılabilir. Bu nedenle, devletin, ekonominin pratikteki tezahürleriyle karşılaştığı durumlarda, bu ekonomik faaliyetlerin içinde yer alan ve bunları yürüten kesimlerle istişarede bulunma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. (Nadi, 1932: 1)

1932 yazında yaşanan gelişmelerin en önemli dönüm noktası Türkiye İş Bankası çevresinde şekillenmiş ve bu süreç, Banka'nın Umum Müdürü'nün İktisat Vekilliği görevine getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Daha önce değinildiği üzere, özel sektörün herhangi bir yatırım yapabilmesi için yeni kurulan Devlet Sanayi Ofisi'ne başvurması gerekmektedir. Bu bağlamda, Türkiye İş Bankası ve Umum Müdürü Celal Bey, İzmit'te bir kâğıt fabrikası kurulması amacıyla Mahmut Ali Bey'den [Kâğıtçı] bir rapor hazırlamasını istemiş ve projeyi İktisat Vekaleti'ne sunmuştu. Ancak, İktisat Vekaleti, kâğıt fabrikasının devlet eliyle

inşa edileceği gerekçesiyle bu başvuruyu reddetmişti. Bu durum, Mustafa Kemal'in müdahalesine yol açmış ve "Yalova Olayı" olarak bilinen yemekte, Mustafa Şeref Bey'e tepki göstermesiyle sonuçlanmıştır (Karaosmanoğlu, 1984: 133-136). Bu olayın ardından İktisat Vekili istifa etmek zorunda kalmış ve iki hafta içinde Celal Bey'in İktisat Vekilliği görevine getirileceği haberi kamuoyunda duyulmaya başlamıştır. 9 Eylül 1932'de Celal Bey'in bu göreve atanması tüm gazetelerde geniş yankı bulmuştur. Celal Bey'in İktisat Vekilliğine atanmasının duyurulması, piyasalarda olumlu bir etki yaratmış ve bu değişimin iş dünyası tarafından memnuniyetle karşılandığı yorumları yapılmıştır. Bu haberi ilk olarak Türkiye İş Bankası'nın Meclis-i İdare Reisi Mahmut Bey'in sahibi olduğu *Milliyet* gazetesi manşetten duyurmuştur: "İş Bankası Umum Müdürü Celal Bey İktisat Vekili Oluyor: Heyeti Vekile Pazar Günü Ankara'da Çok Mühim Bir İctima Yapacak ve Beklenen Radikal Tedbirleri İttihaz Edecek" (*Milliyet*, 07.09.1932: 1). İstanbul sanayi çevreleri, bu atama haberiyle birlikte moral kazanmış ve beklentilerini hayata geçirmek için harekete geçmiştir. Nitekim, Başvekil İsmet Paşa, 6 Eylül 1932 tarihinde, Nazmi Nuri Bey başkanlığındaki fabrikatörlerden oluşan bir heyeti Dolmabahçe Sarayı'nda kabul ederek görüşmeler gerçekleştirmiştir.

İsmet Paşa, bu görüşmede, fabrikatörlerin karşılaştığı sıkıntıların ve sorunların Ankara'da çözüleceğini ifade etmiş ve kendilerinden bir heyet oluşturarak taleplerini iletmek üzere Ankara'ya gelmelerini istemiştir. Ayrıca, fabrikatörlerin ülke için eskiden olduğu gibi çalışmaya devam edebileceğini vurgulamıştır. Bunun üzerine, Milli Sanayi Birliği, Başvekil'in talebi doğrultusunda bir heyet oluşturmak ve taleplerini hazırlamak amacıyla üyelerini toplantıya çağırmıştır (*Milliyet*, 07.09.1932). Aynı gün Mahmut Bey de kaleme aldığı bir yazıyla iş dünyasını yatıştırılmaya çalışmış ve yaşanan değişikliği kutlamıştır.

Mahmut Bey [Soydan] yazısında, Cumhuriyet yönetiminin hatalı kararları düzeltme kabiliyetine sahip olduğuna inandığını belirterek şu ifadeleri kullanmıştır:

Bazı uygulamalar ve kararlar mutedil devletçi sistemimizin farklı yorumlanmasına yol açmıştır. Saklamaya gerek yoktur: 'İktisadi sistemimiz tamamen değişiyor mu? Devletleştirme anlayışıyla Bolşevizme mi yöneliyoruz?' şeklinde endişe duyan vatandaşlarımızın sayısı oldukça fazladır. Bu endişe ve kuşkuvarın piyasalarda, iş çevrelerinde ve sermayedarlar arasında doğurduğu maddi ve manevi zararlar kolay kolay telafi edilemez. (Mahmut, 1932: 1)

Mahmut Bey, 1930’larda etkili olacak devletçilik tartışmalarına önemli bir katkı sunmuş ve bu bağlamda Cumhuriyet Halk Fırkası’nı eleştirmiştir. Ona göre, fırkanın programında ne devletçilik ilkesi açık bir şekilde tanımlanmış ne de izlenen iktisadi politikalar konusunda kamuoyuna yeterince güvence veren bir açıklık sağlanabilmiştir. Mahmut Bey, bu eleştirilerle yalnızca geçmişte alınan kararları sorgulamakla kalmamış, benzer kararların tekrar alınmaması için önleyici bir duruş sergilemek istemiştir. İsmet Paşa’nın Lozan’daki gibi kararlı bir şekilde yönetimi elinde tuttuğunu vurgulayan Mahmut Bey, “bulutlanan havanın düzelmesi ve iddialarımızın gerçekleşmesi için uzun süre beklemeyeceğiz” ifadeleriyle kendine olan güvenini ve tartışmalardan galip çıkacağına olan inancını açıkça dile getirmiştir (Mahmut, 1932: 1).

Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Falih Rıfkı Bey [Atay] ise, bu eleştirilere dolaylı bir yanıt vermiş ve kontenjan sistemini savunmuştur. Falih Rıfkı’nın yazısı, Mahmut Bey’in aynı gazetede ki mesai arkadaşı olması nedeniyle dikkat çekmiş ve en az Mahmut Bey’in eleştirileri kadar sert bir üslup taşımıştır. Bu yazılar, dönemin iktisadi ve siyasi tartışmalarının ne derece çetin geçtiğini gözler önüne sermektedir (Atay, 1932: 1).

Bu değişikliğin yani Celal Bey’in İktisat Vekili olarak atanmasının olumlu etkiler yaratmasının nedenleri arasında, *Cumhuriyet* gazetesine göre, piyasada Celal Bey hakkında hâlihazırda var olan olumlu görüşlerin yanı sıra, onun “son iktisadi tedbirler konusundaki düşüncelerinin piyasa tarafından biliniyor olması” önemli bir yer tutuyordu (*Cumhuriyet*, 08.09.1932: 1; *Cumhuriyet*, 10.09.1932: 1). Gazete, manşetten verdiği haberinde bu tedbirlerin içeriğini daha açık bir şekilde dile getirerek şu ifadelerle yer vermişti: “Son zamanlarda piyasada bir karamsarlık havası hâkim olmuştur. Yeni kontenjan kararnamesinin yol açtığı tereddüt ve endişeler de bu duruma eklenmiştir” (*Cumhuriyet*, 08.09.1932: 1). Aynı haber, Başvekil İsmet Paşa’nın piyasanın karşı karşıya olduğu bu belirsizlik ve endişeleri tamamen ortadan kaldıracak adımları atmaya kararlı olduğunu da belirtiyordu. Celal Bey, İsmet Paşa ile birlikte Ankara’daki kabine toplantısına katılmak için İstanbul’dan trenle yola çıkarken, yaptığı açıklamada görev değişikliğine dair resmi bir işlem yapılmadığını belirtiyor ve şu sözleri ekliyordu: “Büyük şeflerim tarafından bana tevdi edilecek her vazifeyi kabul etmek ve yerine getirmeye çalışmak benim için bir görevdir. Bugüne kadar daima bu şekilde hareket ettim.” Bir gün sonra, Reis-i Cumhur bu değişikliği resmen onayladı. *Son Posta*, yeni iktisadi politikaların uygulamaya konulacağına dair işaretler olduğunu belirterek, “piyasayı olumsuz etkileyen” tüm sorunların giderileceğini ve

böylelikle iş alanlarının genişleyeceğinin ümit edildiğini duyurdu (*Son Posta*, 08.09.1932: 1).

Burada “piyasa” terimi ile aslında iş dünyası kastediliyordu. Aynı gün içerisinde İstanbul fabrikatörleri bir toplantı düzenlemiş ve dönemin gazetelerinde geniş yankı uyandırmışlardı. “İstanbul fabrikatörleri,” yani Milli Sanayi Birliği üyeleri, taleplerini belirlemek ve Ankara’ya gönderecekleri bir heyet oluşturmak için bir araya geldiler. Sanayi kesiminin talepleri iki ana başlık altında toplanmıştı: İlk olarak, geçmişte sahip oldukları gümrük muafiyetlerinin devam etmesini istiyorlardı. Bu muafiyetler, ihtiyaç duydukları makineleri ve hammaddeleri gümrüksüz ithal etmelerine olanak tanıyordu. Ancak son düzenlemelerle gümrüksüz makine ithali yasaklanmış ve hammaddelerin muafiyet kapsamındaki miktarları sınırlandırılmıştı. Fabrikatörler, bu durumun sanayi yatırımlarını sekteye uğratacağını savunarak şu ifadeleri kullanıyordu: “Geçmişte verilen muafiyetler belirli bir süre için taahhüt edilmişti ve bizler bu güvenceye dayanarak sermaye yatırdık, fabrikalar inşa ettik. Eğer bu muafiyetler kaldırılırsa fabrikalarımız işleyemez ve yatırımlarımız zarar görür.” İkinci olarak ise hammaddelerin kontenjan sınırlamalarına tâbi olmaksızın ithal edilmesini talep ediyorlardı (*Son Posta*, 08.09.1932: 1).

Sanayi kesiminin dışında, ithalat ve ihracat tacirleri de taleplerini dile getirdiler. Tacirler, bono karşılığında alınan mal bedelinin devlet bankalarına peşin yatırılması zorunluluğunun kaldırılmasını ve kontenjan uygulamalarının genişletilmesini istiyorlardı. Celal Bey’in İktisat Vekilliği görevine başlamasıyla birlikte, Milli Sanayi Birliği gibi piyasa aktörlerinin hükümete yönelik baskıları sona ermedi. Örneğin, Vapurcular Heyeti de Ankara’ya bir çıkarma düzenleyerek Posta Vapurculuğu Kanunu’nun değiştirilmesini talep etti ve İstanbul’a döndükten sonra bu konuda bir taslak hazırlığına girişti (*Cumhuriyet*, 11.11.1932: 1). Celal Bey’in göreve başladığı gün *Son Posta* gazetesinin attığı manşet, iş çevrelerinin bu süreçten zaferle çıktığını bir kez daha ortaya koyar nitelikteydi: “Hükümet Milli Sermayenin İşlevselliğini Güvence Altına Alacak” (*Son Posta*, 09.09.1932: 1).

Bu örneklerin net bir şekilde gösterdiği gibi radikal bir devletçilik tespit edilecekse bunun Mustafa Şeref Bey’in İktisat Vekili olduğu kısa zaman sürecinde olduğu akla daha yakın olabilirdi. Zira devletin bir yatırımcı ve girişimci sınıflarla rekabet eden bir özne olarak tarifi hem sanayiciler hem de rejim içi siyasi tartışmaların farklı grupları için bile radikaldi. Oysa orada dahi devletçiliğin sınırları olduğu aşikardır. 1932 sonrası bütün 1930’lar boyunca

ise iktisat politikalarında en etkili kişi Celal Bey'dir. 1932 değişikliğinde de yukarıda örnekleri verildiği üzere sermaye çevreleri etkin olmuşlardır. Bundan dolayı 1920'ler ile 1930'lar arasında rejim açısından radikal bir farklılık görmek olgularla uyumlu değildir.

Celal Bey'in kurduğu İş Bankası'nın o dönemde kullandığı retorik de dönemin "Milli İktisat" anlayışını yansıtmaktadır. Bu dil, devlet karşısında güçsüz bir sermaye kurumunun teslimiyetini değil, devlet ve sermayenin birleştiği, iş birliği içinde hareket eden bir yapının ifadesidir:

Bugünkü Türkiye Devleti, bütün irade ve enerjisini yürüten müspet bir program üzerinde toplamış bulunuyor. Memleketin bütün iktisadi kuvvetleri, iktisadi unsurları bu yapıcı programın etrafında iktisadi seferberliğe davet edilmiştir. Milli iktisadın finansman işlerinde, milli Bankalara pek mühim bir vazife düştüğü içindir ki, Bankamız; Devletin çizdiği çerçeve içinde ve Devletin nezaret ve mürakabesi altında, memleketin iktisadi kalkınma savaşında -diğer milli Bankalarımız gibi- mühim vazifeler almış bulunmakla iftihar eder. (Türkiye İş Bankası 1933 Onuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu, 1934: 2)

Bu ifadeler, devlet ve sermaye arasındaki karşıtlık fikrinden ziyade, bunların uyum içinde çalıştığı bir modelin altını çizmektedir. Bütün 1920'ler ve 1930'lar için geçerli kabul edilebilecek bir süreklilik bu. Bundan dolayı bu dönemde aynı şekilde devletçiler ve liberaller gibi bir ayırım da zamanın kapitalist üretim ilişkilerini ve kapitalist devlet yapılanmasını anlamak açısından da faydasızdır. İş Bankası'nın yönetim kurulu başkanı Mahmut Bey'in liberalizm üzerine fikirleri de net bir şekilde 1932'de özetlenmiş ve 1923'te Türkiye İktisat Kongresi'nde ifade edilen görüşlerle bir devamlılık arz etmiştir:

Eğer liberalden alınan mana, iktisat ilminde bu namla tanınmış olan mezhep ve usuller ise vaziyet büsbütün değişir. Celal Bey bu manada liberal olamaz.

Liberal Sistemin en geniş tatbikat sahası İngiltere idi. Bu memlekette bile Liberalizm terkedilmiştir. Bizde devlet adamlarının liberal olmasına imkan yoktur. Çünkü Cumhuriyet Halk Fırkası her türlü tereddütleri izale edecek kadar açık bir ifade ile Liberalizmi programından çıkarmıştır.

İktisat Vekili Mahmut Celal Bey ne kadar liberal değilse, İş Bankası da aynı derece liberal değildir... (Siirt Mebusu Mahmut, 1932: 1)

Sonuç

Celal Bey'in 1932 yılında İktisat Vekili olarak atanması, Türkiye tarihyazımında genellikle "devletçilik dönemi" olarak anılan bir sürecin başlangıcı olarak değerlendirilir. Ancak bu durum tarihsel bir ironiyi de beraberinde getirir. Zira, 1932 sonrası dönemde devletçilik politikaları daha sistematik bir biçimde uygulanmış ve sanayileşme devlet öncülüğünde şekillenmiştir. Bu süreçte İktisat Vekilliği görevini üstlenen kişi ise, Türkiye İş Bankası'nın kurucu genel müdürü ve özel sermayenin önde gelen temsilcilerinden biri olan Celal Bey'dir. Bu gerçeklik, "devletçilik ve karşıtları" şeklinde yapılan bir ayrımın dönemin iktisadi ve siyasi dinamiklerini anlamada sınırlı bir açıklama gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Celal Bey'in 1930'lu yıllarda İktisat Vekili olarak görev yapması, bu tür basite indirgenmiş ayrımların yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Zira sermayeyi temsil eden kesimlerin devletçiliğiyle birtakım bürokratların devletçiliği arasında bazı farklar olmakla birlikte buradan yola çıkarak bir dönem, sistem ve rejim ayrıştırması, sınıflandırması yapmak çok anlamlı değildir. Gerçekten iktisat politikaları açısından yeni bir döneme girilmişti ve bunun kendine özgü özellikleri az değildi fakat dönemin en etkili kişilerinden birisi beş yıl sonra bu sefer Başvekil, yani başbakan olacak Celal Bayar'dı.

1920'lerin devletçilik anlayışı ile 1930'ların devletçiliği arasında farklar olduğu açıktır; ancak bu farkları bir sistem ya da rejim karşıtlığı olarak algılamak yanıltıcıdır. Gümrük rejimleri ve dış ticaret rejimlerine odaklanan iktisat tarihçileri ya da siyasi düşünce tarihini veya kişisel ikbal mücadelelerini ön plana alan yaklaşımlar 1920'li yıllar ile 1930'lu yıllar arasında liberal ve devletçi başlıkları altında bir sınıflandırma yapma gereği duymuşlardır. Oysa bu sınıflandırma rejimi ve onun sınıfsal yapısını anlamada ve siyasal elitlerin tahlilinde yardımdan ziyade sorunlar yaratmıştır. Devletçiliği yanlış bir şekilde bir tür piyasa ve kapitalizm karşıtlığı olarak ele almak da özellikle Türkiye tarihyazımında çokça rastlanan bir durumdur. Devletin artan girişimci rolü ile liberal piyasa ekonomisi arasındaki ilişki, tarihsel ve mekânsal bağlamlardan bağımsız ele alınamaz. Devletin piyasa mekanizmalarına müdahalesi, kapitalizmin evrensel tarihinin bir parçasıdır ve modern zamanların hemen her döneminde farklı biçim ve yoğunluklarda görülmüştür.

İlkel birikim de denen sermaye birikiminin ortaya çıktığı ilk dönemlerden tekelsel kapitalizme, finans-kapitalin başat olduğu dönemlerden İkinci Dünya Savaşı sonrası "boom" dönemlerine kadar devletin piyasa mekanizmaları ve ekonominin içinde olması kapitalizmin tarihinin farklı dönemlerinin evrensel bir özelliğidir. 1929 Buhranı'ndan sonra merkez kapitalist

lkelerde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal refah rejimlerinde ve gelişmekte olan ülkelerin karma ekonomilerinde, 1970'li yıllarda yaşanan küresel kriz sonrasında "Asya kaplanları" da denen ülkelerde görüldüğü gibi, hızla kalkınan ve sanayileşen evre ülkelerde devletin rolü göz ardı edilemeyecek kadar belirleyicidir. Bu erevede Mandel'in hatırlattığı gibi "devlet bürokrasisinin üst kademeleri[nin], devlet ve kamu kuruluşlarının bütçelerini, temelde tüketime yönelik amaçlar için değil, özel girişimci olmayı hedefleyerek, özel sermaye birikimini gerçekleştirebilmek için kullandıkları" unutulmamalıdır (Mandel, 1995: 76-77). Bu, her döneminde Milli İktisat politikalarının da özüdür. Kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkışında dahi onun başat aktör ve sınıflarının "devlet gücünü daima kullanması" zellikle ilkel birikimin esas öğelerinden biridir (Marx, 1986: 749, 755, 770). Wallerstein'in modern kapitalizminin tarihine ilişkin isabetli bir değeriendirmesinde vurguladığı gibi kapitalizmin devletin müdahalesinden bağışık olduğuna dair klasik inancın altı boştur. Ona göre kapitalizm iktisadi zararın sürekli politik yapılar tarafından emilmesi, iktisadi kazancınsa "zel" ellere dağıtılmasıdır (Wallerstein, 2011: 348).

Özellikle Büyük Buhran benzeri kriz dönemlerinde devletin piyasaya müdahaleleri ve ekonominin içinde yer alması çok boyutlu olagelmıştır. Türkiye zerine olan tarihyazımı bu nedenle Türkiye İř Bankası'nın o dönemki metinlerine ve diline bakarak onun bir piyasa aktörü olmaktan ziyade bir devlet kurumu olduğunu da iddia edebilmiştir. Oysa sermaye ile devlet arasında tespit edilecek bir karşıtlık "liberal" bakış açısının "ideolojik" bir görüşü olmanın dışında gerekliğı olan bir karşıtlık değildir.

Sonuç olarak tasarruf hareketine de odaklanılsa, 1929 Buhranı sonrası tartışmalara da bakılsa veya 1932 yılında İktisat Vekaleti'ne Mustafa şeref Bey yerine Celal Bey'in getirilmesi sürecini de incelesek İř Bankası evresiyle *Kadro* dergisi arasındaki tartışmaları "rejim içi tartışma" olarak görmek daha isabetli bir tutumdur.⁹ Bir çevrenin liberalizmi, diğeriinin devletiliğı temsil ettiğini iddia edenlere karşı İř Bankası Meclis-i İdare Reisi Siirt Mebusu Mahmut Bey'in [Soydan] yukarıda aktarılan sözleri hatırlanmalıdır. Mahmut Bey'in vurgusu Milli İktisat anlayışını hatırlatan bir noktaya geliyordu. Zira hissedarları ve mudileriyle özel mülkiyeti ve sermayeyi temsil eden bir finans müessesesi olarak bankanın "milli" bir politik anlayışı vardı. Bu da o dönemin evrensel egemen yaklaşıminın bir tezahürüydü. Bu egemen anlayış da 1923'teki Türkiye İktisat Kongresi'nin Mesleki Temsilci vurgusu ve milli iktisat anlayışının tasarruf ve yerli malı anlayışından 1930'lu yılların devlet yatırımlarına kendisini Cumhuriyetin kuruluşunda her daim göstermiştir.

Mahmut Bey bariz bir şekilde sınıflar üstü Milli İktisat söylemini kuruyordu. Bu örnekte çok net görüldüğü gibi kavramların algılanışı zamanın ruhuyla bağlantılı olarak değişiyordu. Dolayısıyla gerek 1920'lerle 1930'lar arasına konan kopuş, gerek İş Bankası çevresiyle *Kadro* dergisi yazarları tartışmasında görülen ayrımlarda bunların farklı rejim tartışması olmaktan ziyade "rejim içi tartışmalar" olduğunu akılda tutmakta fayda vardır. Hem kapitalizm ve toplumsal sınıflar arası ilişkiler hem sermaye birikim rejimi hem de siyasal rejim açısından devamlılık iki dönem arasında kopuştan daha güçlüdür.

Sonnotlar

1- Benzer bir yorum için ayrıca bkz (Oran, 2012: 107; Yenal, 2017: 52; Selek, 1976: 709). Zafer Toprak ise biraz farklı olarak kongrenin liberal olarak değerlendirilmesine katılmamış ve "mesleki temsil" ilkesinin ve "devletçiliğin" daha belirleyici olduğuna işaret etmiştir. Ancak o da Batı'ya verilen bir güvence olduğunu belirtmiştir (Toprak, 1993: 68-69).

2- Daha sonra Afet İnan da kongre üzerine belge ve tutanaklar yayımlayacaktır (İnan, 1972; İnan, 1982).

3- Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşmasından yaptığı alıntıdaki *italik* vurgular bana ait.

4- "İlk olarak *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde 6 Nisan 1923 tarihinde yayımlanmıştır.

5- "Bursa'da Şark Sinemasında Halkla Konuşma," *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006), s. 278.

6- "Başvekil İsmet Paşa'nın Paramızın Kıymetini Yükseltmek İçin Alınacak Tedbirler Üzerine Konuşması," için bkz. (Kuruç, 1988: 35-40).

7- "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti," *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi, Cumhuriyetten Günümüze*, Cilt II (İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 1999), s. 49.

8- 21 Aralık 1929 tarih ve 216 numaralı tamimle banka kadın, erkek bilcümle memurların Milli Tasarruf Cemiyeti'ne üye kaydedilmesini istemişti. Türkiye İş Bankası Etlik Arşivi, Ankara Merkezi'nden Türkiye İş Bankası Umum Müdürlüğü'ne 25 Kanunuevvel 1929 tarihli yazı. Ayrıca bkz. "Tasarruf ve İktisat: İş Bankası memurları tasarruf cemiyetine aza oldular," *Milliyet*, 19 Kanunuevvel 1929.

9- *Kadro* dergisinin rejim içi farklı polemikleri için bkz. (Ertan 1994; Ertan 2010).

Kaynakça

- Akçura G (2008). *Bir Kumbara Öyküsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin S (2019). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Tarihi.
- Alkan M Ö (1991). 1923 Türkiye İktisat Kongresi'ne Katkı (1). *Birikim*. No. 21, Ocak. s. 53-58.
- Alkan M Ö (1992a). Türkiye İktisat Kongresi -1923- İzmir'e Katkı 2. A.Ü. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 47 (1-2), 395-402.
- Alkan M Ö (1992b). Türkiye İktisat Kongresi 1923'e Katkı (3). *Birikim*, 38-39, 132-136.
- Atağenç İ Ö (2017). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Dış Politikasının İnşasındaki Rolü. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 91-101.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (2006). Cilt II. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Aydemir Ş S (t.y.). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Blackbourn D (2014). The German Bourgeoisie: An Introduction. *The German Bourgeoisie*. London: Routledge.
- Başkaya F (2018). *Paradigmanın İflası: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav K (1995). Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları. İçinde: N Coşar (der), *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 115-142.
- Boratav K (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Yayınları.
- Bozdağ İ (2009). *Bitmeyen Devlet Kavgası*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Bozkurt M E (2014). *Mahmut Esat Bozkurt Toplu Eserler*. Cilt II. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Coşar N (1995). Cumhuriyet Türkiye'sinde İktisadi Terbiye: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. *Toplum ve Ekonomi*. 8, 71-91.
- Çetinkaya Y D (2004). *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya Y D (2015). *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya Y D (2023). Converting Wealth into Capital: Bank Savings Accounts, National Savings Movement, and the Kumbara (1929-1938). *Siyasal: Journal of Political Sciences*. 32, 35-56.
- Çetinkaya Y D (2024). A 'National Congress' for Economic Sovereignty: The Context and Objective of the Economic Congress of Turkey (1923). *Journal of Balkan and Near East Studies*, 1-18.
- Çetinkaya Y D (2025). Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946). *Mülkiye Dergisi, Siyasal Rejim Özel Sayısı*, 1-30.

Duman D (1992). Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Cilt I, Sayı 2.

Duman D (2003). 1930'lar Türkiye'sinde Yerli Malı Kampanyaları ve Kadınlar. *Tarih ve Toplum*. 240, 15-20.

Eley G (2014). Liberalism, Europe and the Bourgeoisie. *The German Bourgeoisie*. London: Routledge.

Emrence C (2006). *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Ertan T F (2010). Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları: Şevket Süreyya (Aydemir) – Hüseyin Cahit (Yalçın) Polemiği. Ankara: Phoenix.

Ertan T F (1994). *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Firefrock M M (1981a). Laisses-Faire, the 1923 İzmir Economic Congress and Early Turkish Developmental Policy in Political Perspective. *Middle Eastern Studies*. 17(3), 375-392.

Firefrock M M (1981b). The 1923 İzmir Economic Congress – A Different View. *Turkish Studies Association Bulletin*, 5(2), 29-30.

Hoell M S (1980). Atatürk and the “İlk Türkiye İktisat Kongresi”. *Turkish Studies Association Bulletin*. 4(2), 1-9.

Hoell M S (1981). Comment on “A Different View”. *Turkish Studies Association Bulletin*. 5(2), 32-33.

İnan A (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: TTK.

İnan A (1982). *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923*. Ankara: TTK.

Karaosmanoğlu Y K (1984). *Politikada 45 Yıl*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kayıran ve Saygın (2019). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*. 2(5), 27-70.

Koraltürk M (2001). 17 Şubat-4 Mart 1923 İzmir Türkiye İktisat Kongresi'nin Belgeleri. *Toplumsal Tarih*. 85, 23-25.

Koraltürk M (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Köker L (2007). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kuruç B (2012). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kuruç B (Haz.) (1988). *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*. Cilt 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

- Mahmut (Siirt Mebusu) (1932). İsmet Pş. Lozandaki Gibi İşbaşında, Teşviki Sanayi Kanunu Hakkında Müfrit Devletçi miyiz, Mutedil Devletçi miyiz? Bolşevik Olmaya Niyetimiz Yoktur. *Milliyet*.
- Mandel E (1995). Yarı-Sömürge Ülkeler ve Yarı-Sanayileşmiş Egemenlik Altındaki Ülkeler. İçinde: E Mandel ve A G Frank (der), *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler, (çev) N Saraçoğlu*, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 55-86.
- Marx, K (1986). *Kapital*. Birinci Cilt. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Nadi Y (1932). Türk Tütüncülüğünü Kurtarmak İçin. *Cumhuriyet*. 6 Şubat 1932.
- Oran B (2012). Dönemin Bilançosu. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ökçün A G (Haz.) (1968). *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler, Belgeler-Yorumlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Özçaylak A (2017). *Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Yerli Malı Politikaları ve Uygulamaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Pamuk Ş (2018). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rıfkı F (1932). Betbinlik. *Hakimiyet-i Milliye*. 9 Eylül 1932.
- Selek S (1976). *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Semiz Y (1996). *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*. Konya: Saray Kitabevi.
- Semiz Y (1996). *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*. Konya: Saray Kitabevi.
- Siirt Mebusu Mahmut (1932). İş Bankası Liberal Midir? *Milliyet*, 16 Teşrinievvel.
- Soyak H R (2019). *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Şabudak Ö (2009). *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*. İstanbul: Libra Kitap.
- Şahinkaya S (2023). *Cumhuriyet'ten Önceki Son Kurucu Kongre Türkiye İktisat Kongresi* (İzmir 17 Şubat – 4 Mart 1923). Ankara: Telgrafhane Yayınları.
- Tekeli İ ve İlkin S (1982). *Uygulamaya Geçerken Devletçiliğin Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Tekeli İ ve İlkin S (1983). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Tekeli İ ve Selim İlkin (2003). (Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı. *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*. Cilt I. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tezel Y S (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Toprak M (2004). İzmir İktisat Kongresi: Bir Gelecek Perspektifi. *İktisat, İşletme ve Finans*, 19(214), 115-131.

Toprak Z (1993). 70. Yılında İzmir İktisat Kongresi. *Görüş*, 8.

Toprak Z (2019). Erken Cumhuriyet'te Tasarruf Anlayışı ve Yerli Malı Kullanımı. *Toplumsal Tarih*. 309, 16-24.

Toprak Z (2023a). 100. Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi. *Toplumsal Tarih*, 350, 12-15

Toprak Z (2023b). Türkiye İktisat Kongresi ve "Misak-ı İktisadi". *Toplumsal Tarih*, 350, 16-31.

Trak A (1984). Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1085-1089.

Tunaya T Z (1981). *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*. İstanbul: Turhan Kitabevi.

Tunçay M (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Uyar H (2000). *"Sol Milliyetçi" Bir Türk Aydını Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*. İstanbul: Buke Yayınları.

Ülker E (2020). Osmanlı Savaş Ekonomisi ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar. *Alternatif Politika*, 12(1), 260-280.

Ülker E (2023). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Mesleki Temsil ve Sol*. İstanbul: Yordam Kitap.

Wallerstein I (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Berkeley: University of California Press.

Yenal O (2017). *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Zürcher E J (1998). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

"Türkiye İş Bankası 1933 Onuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu (1934)." 22 Mart 1934 Tarihinde Toplanan Hissedarlar Alelade Umumi Heyeti. Ankara.